

Wstęp

W polskim prawie karnym w szerszym niż dotychczas zakresie zaznacza swą obecność refleksja nad ideą kompensacji. Łączy się ona z aktywizacją ruchów obrony praw człowieka, rozwojem wiktymologii poprzedzającym zmiany prawa karnego zmierzające w kierunku stworzenia systemu środków i gwarancji prawnych, zapewniających osobom pokrzywdzonym zaspokojenie roszczeń wynikających z przestępstwa. Stanowi ona również wyraz dystansu do klasycznie ujmowanego modelu sprawiedliwości karnia i zapowiada nieuchronną rewizję tradycyjnego instrumentarium karnego.

Kompensacja postrzegana w kategorii problemu odpowiedzialności odszkodowawczej za szkodę poniesioną w wyniku czynu niedozwolonego stanowiła do niedawna domenę prawa cywilnego. Postępujące zmiany w pojmowaniu funkcji prawa karnego i jego społecznych zadań sprzyjały rozwojowi nowych koncepcji, według których należało dążyć również na gruncie tej płaszczyzny prawa do zrekompensowania pokrzywdzonemu szkody i krzywdy poniesionej wskutek przestępstwa. Zestawienie elementu penalnego i kompensacyjnego oznaczało przełamanie utrwalonych schematów i skutkowało wprowadzeniem do prawa karnego konstrukcji normatywnych typowych dla dziedziny prawa cywilnego. Następujące w tym zakresie zbliżenie obu dziedzin prawa sprzyjało między innymi tworzeniu w prawie karnym swego rodzaju cywilnoprawnych środków reakcji karnej. Ustalenie zakresu modyfikacji tych środków i ich uporządkowanie w systemie polskiego prawa zyskało rangę zagadnienia interesującego teoretycznie i znaczącego z punktu widzenia praktyki.

Kompensacja wprowadzona do prawa karnego, a zarazem sytuowana w obszarze wzajemnego przenikania się pojęć i zasad prawa karnego oraz cywilnego, stała się problemem godnym szerszego zanalizowania. Już wstępne skierowanie ku niej zainteresowania pozwala zauważyć, że współczesne prawodawstwo poświęca wiele uwagi propozycjom zorientowania

norm prawa karnego na realizację celów związanych z szeroko ujmowanym naprawieniem szkody spowodowanej przestępstwem. Problematyka związana z kompensacją uruchamia wiele zróżnicowanych tematycznie dyskusji wyrażających wątpliwości zaistniałe na tle przyjętych, szczegółowych rozwiązań i proponowanych ujęć modelowych. W konsekwencji zagadnienie kompensacji *sensu stricto*, utożsamiane z zasady z naprawieniem szkody i krzywdy indywidualnie oznaczonemu pokrzywdzonemu, stało się przedmiotem licznych opracowań ujmowanych zarówno w płaszczyźnie dogmatyki prawa karnego materialnego, zasad procesu karnego, jak również kryminologii, wiktymologii, socjologii i filozofii prawa.

W istocie taki stan rzeczy wydaje się zrozumiały, gdy dostrzeże się różnorodność środków i form postępowania kształtujących wiele wymiarów kompensacji lokowanej w obszarze prawa karnego. Rozległość zakresu tematycznego powoduje, że niezwykle trudnym zadaniem staje się jego komplementarne ujęcie, toteż autorzy zainteresowani kompensacją w prawie karnym koncentrują się z zasady na funkcjonalnych problemach poszczególnych instytucji prawnokarnych służących restytucji. Najczęstszym polem naukowych dociekań są więc zagadnienia związane z próbą wprowadzenia do katalogu sankcji karnych i do procesu karnego instytucji odszkodowania na rzecz pokrzywdzonego. Nie mniej chętnie podejmowane są również wątki dotyczące pojednania sprawcy z ofiarą przedstawiane w kontekście karnoprosesowym, czy wreszcie w szerszym ujęciu funkcjonowania modelu sprawiedliwości naprawczej. Zdawać by się zatem mogło, że prezentowane dotąd w literaturze zagadnienia dotyczące kompensacji, w tym w szczególności egzegezy przepisów stanowiących podstawy orzekania środków o charakterze kompensacyjnym, wyczerpują dyskusję i wobec tego może nasuwać się wątpliwość odnośnie do potrzeby podejmowania dalszych rozważań w tym zakresie. Obawy tego rodzaju nie znajdują jednak, jak się wydaje, umocowania. Na bazie dotychczasowych opracowań dostrzec można wiele problemów powstałych chociażby na tle: 1) krytyki dotychczasowego modelu sprawiedliwości karania w kontekście założeń modelu sprawiedliwości naprawczej jako uzupełnienia bądź alternatywy do tradycyjnego ujęcia; 2) rozważań wokół wprowadzenia do prawa karnego tzw. trzeciego toru obejmującego kompensację; 3) konsekwencji przyjęcia sankcji karnej w postaci obowiązku naprawienia szkody; 4) upodobnienia skutków karnoprawnych i cywilnoprawnych orzeczeń odszkodowawczych, pogłębiających trudności dotyczące dualizmu odpowiedzialności za szkodę wyrządzoną przestępstwem i w związku z tym

potrzeby wprowadzenia przepisów „antykumulacyjnych”, czy wreszcie zagadnień odnoszących się do generalnego wzmocnienia gwarancji procesowych pokrzywdzonego. Nie trudno w związku z tym zauważyć, że mamy tutaj do czynienia z rozmaitością polemicznych wątków, które skłaniają do refleksji i inspirują do podejmowania wciąż nowych rozważań. Uświadomienie sobie tego faktu sprawia, że kompensacja w prawie karnym pozostaje wciąż tematem otwartym. Różnorodność i obszerność wyłaniających się w tym względzie problemów wymaga więc zakreslenia ram podejmowanych dociekań w taki sposób, aby nie zagubić się w ich mnogości.

W prowadzonych w niniejszej pracy rozważaniach nad kompensacją utożsamianą z naprawieniem szkody wyrządzonej przestępstwem indywidualnie oznaczonemu pokrzywdzonemu jako centralne potraktowano zagadnienie wypracowania odpowiedzi na pytanie o sens i możliwy zakres kompensacji w prawie karnym *sensu largo*. Wymagało ono, rzecz oczywista, uściślenia i zastanowienia się nad tym, czy dla kompensacji, która została już wprowadzona do prawa karnego, jest to miejsce właściwe, czy może powinna ona pozostać jednak domeną prawa cywilnego. Rozważaniom tym towarzyszyło dalsze pytanie: czy kompensacja powinna być uwzględniona w szerszym niż dotychczas zakresie w systemie prawa karnego, z jednoczesnym wytyczeniem kierunków zmian na rozszerzenie i rozwój kompensacji w prawie karnym, czy też należałoby zaakceptować propozycję jej ograniczenia na tej płaszczyźnie prawa. Nie bez znaczenia pozostało również ustalenie, czy ujmować kompensację cywilistycznie, czy też wyraźnie oznaczyć jej karnoprawne odrębności. Drogą do uzyskania odpowiedzi na postawione pytania było spojrzenie na zagadnienie naprawienia szkody wyrządzonej przestępstwem z perspektywy rozwiązań instytucjonalnych szeroko rozumianego prawa karnego, przy uwzględnieniu ich wzajemnej koegzystencji i miejsca w tradycyjnym prawnokarnym instrumentarium. Dopiero tak szeroka perspektywa pozwala przyjrzeć się rozmaitości problemów związanych z kompensacją w prawie karnym, ukazać jej ramy i funkcjonowanie. Takie ujęcie obrazuje również sytuację pokrzywdzonego, któremu wyrządzono szkodę przestępstwem. Wszak staje on wówczas przed wyborem różnych instytucji prawnych i jest zmuszony zmierzyć się z całokształtem tej wieloaspektowej, złożonej interpretacyjnie problematyki rozważanej w niniejszym opracowaniu.

Wychodząc z takich założeń, w charakterze ogólniejszego punktu wyjścia, nakreślono rys rodowodu instytucji o charakterze kompensacyjnym jako reakcji na szkodę wyrządzoną przestępstwem. Szkic historycznego

ujęcia podstawowych uwarunkowań odpowiedzialności restytutywnej za czyny niedozwolone pozwolił bowiem sięgnąć do pierwszych źródeł restytucji w czystej postaci. Zobrazował on przejście od pierwotnej restytucji do kary prywatnej, następnie do kompozycji połączonej z karą publiczną i zakreślił tendencję rozwojową ukierunkowaną na stopniowe eliminowanie osoby pokrzywdzonego i restytucji z prawa karnego. Ukazał on wreszcie rezultat w postaci rozdzielenia zadań prawa karnego i cywilnego w kodyfikacjach europejskich XVII i XVIII w. Dalsze zaznaczenie historycznego odwrócenia, polegającego na ponownym zbliżeniu się płaszczyzn prawa karnego i cywilnego w zakresie konsekwencji szkód wywołanych czynami niedozwolonymi, pozwoliło przywrócić się problemom związanym z dualizmem odpowiedzialności za szkodę. Umożliwiło też odniesienie się do wyrażanych w literaturze przedmiotu obaw dotyczących zacierania różnic pomiędzy zadaniami i środkami wskazywanych dwóch gałęzi prawa i pojawienia się niebezpieczeństwa „lotnych piasków” zasypujących wytyczone w tym zakresie granice. Odpowiednie rozłożenie akcentów w ramach wątku historycznego zrodziło potrzebę przesłedzenia ewolucji przepisów o naprawieniu szkody wyrządzonej przestępstwem w prawie karnym materialnym i procesowym na tle dotychczas obowiązujących kodyfikacji karnych. Przedstawienie podstawowych założeń i wyrażanych wówczas wątpliwości interpretacyjnych pozwoliło odczytać kierunek zmian normatywnych. Zobrazowało ono również przesunięcie zadań „kompensacyjnych” z tradycyjnego procesu cywilnego na drogę indemnizacji *ex officio* realizowanej w prawie karnym.

Podjęcie tematyki kompensacji szkód wynikłych z przestępstwa wymagało włączenia się w spór dotyczący paradygmatu prawa karnego. Nie wchodząc w tej mierze w szczegółowe rozważania, które zwykle rozpoczynać się od pytania, czy prawo karne, w istocie, stoi obecnie w obliczu zmiany paradygmatu, poprzestano na zwięzłym przekazie fundamentalnych założeń prawnego modelu karania. Wskazano przy tym zróżnicowane w czasie rozłożenie akcentów na poszczególne strukturalne elementy modelu, kształtujące ostatecznie jego profil: retributywny, resocjalizacyjny czy też prewencyjny. Stanowiło to punkt wyjścia dla rozważań nad zbiorem poglądów określanych współcześnie mianem sprawiedliwości naprawczej oraz ich relacji do zastanych już koncepcji. Pełniejsze rozwinięcie wątku dotyczącego sprawiedliwości naprawczej pozwoliło spojrzeć na założenia naprawcze nie tylko przez pryzmat radykalnego ujęcia, ale również propozycji bardziej umiarkowanych. W obszarze tego zagadnienia interesujące

wydało się poznanie z jednej strony pozytywnych aspektów sprawiedliwości naprawczej, z drugiej zaś – argumentów ukazujących jej słabość. W rezultacie chodziło przede wszystkim o ustalenie, na ile sprawiedliwość naprawcza pozostaje przeciwstawna, a na ile komplementarna w stosunku do obowiązującego modelu sprawiedliwości karnej, oraz na ile możliwe i pożądane jest współfunkcjonowanie sprawiedliwości naprawczej i retributywnej.

Rozważania prowadzone w kontekście analizy koncepcji naprawczych łączą się ściśle z zagadnieniem kompensacji jako jednej z funkcji prawa karnego. Stopniowo kształtującemu się dziś przekonaniu, że prawo karne pełni również funkcję kompensacyjną, towarzyszy równolegle refleksja nasuwająca wątpliwość ogólniejszej natury, a mianowicie, czy rzeczywiście prawo karne jest właściwe dla przyznawania odszkodowań. Akceptacja kompensacyjnej funkcji prawa karnego uruchamia konieczność poszukiwań pozwalających określić jej relację do innych funkcji prawa karnego, w szczególności represyjnej i prewencyjnej. Konieczne stało się zatem uporządkowanie wypowiedzi o kompensacji jako jednej z funkcji prawa karnego, następnie funkcji kary, wreszcie wąsko rozumianego obowiązku naprawienia szkody. Mając świadomość znaczenia analizowanego wątku, niezbędne wydało się też dążenie do ustalenia, czy kompensacja może mieć pierwszeństwo przed pozostałymi celami prawa karnego oraz czy może być jedyną reakcją na przestępstwo. Pytanie o możliwość ograniczenia konsekwencji kryminalizacji czynu do prawnego obowiązku naprawienia szkody prowadzącej do wyłączenia karalności czynu bądź zmodyfikowania warunków odpowiedzialności sprawcy zakreśliło kolejny problem badawczy, pod wieloma względami interesujący, ale też dyskusyjny. Przedstawione w wyniku jego rozważenia ujęcie nie pretenduje wprawdzie do ostatecznego rozwiązania problemu, stanowi jednak głos w dyskusji o próbie „pogodzenia” kary i odszkodowania.

Właściwe rozpoznanie i ocena poruszanych w pracy zagadnień uczyniła nieodzownym wyjaśnienie podstawowych pojęć, do których z pewnością zaliczyć można pojęcia szkody i pokrzywdzonego. Objasnieniom terminologicznym towarzyszył zamysł nie tylko rekonstrukcji znaczenia poszczególnych terminów, ale także uchwycenia ich karnoprawnej i cywilnoprawnej kwalifikacji. Chodziło również o zaznaczenie trudności występujących przy proponowaniu właściwej konwencji terminologicznej, właśnie ze względu na przenikanie się w tym obszarze pojęć prawa cywilnego i karnego. Przy tym interdyscyplinarnym spojrzeniu główną uwagę

skoncentrowano na cywilistycznym ujmowaniu szkody o charakterze majątkowym i niemajątkowym, próbie oznaczenia jej zakresu i możliwości odpowiedniej recepcji na grunt prawa karnego. Kolejna kwestia dotyczyła interpretacji pojęcia pokrzywdzonego, którego dobro prawne zostało naruszone i który w związku z tym uzyskuje prawo do roszczenia kompensacyjnego. Bezpośrednio powiązany z nią wyłonił się wątek odpowiedniej kategoryzacji podmiotów, wśród których wyodrębnia się podmioty umocowane do żądania naprawienia szkody oraz uprawnione do uzyskania odszkodowania bądź zadośćuczynienia.

Zasadniczy nurt rozważań prowadzonych w ramach szeroko ujętego dyskursu dogmatyczno-prawnego dotyczył instytucjonalnych rozwiązań ukierunkowanych na naprawienie szkody wyrządzonej przestępstwem. Prowadził on do rozeznania się w przewidzianych normami materialnymi możliwościach orzekania obowiązku naprawienia szkody jako środka karnego bądź warunku probacyjnego oraz określonych normami procesowymi warunków wniesienia powództwa adhezyjnego bądź zasądzenia odszkodowania z urzędu. Przedstawiona egzegeza przepisów dotycząca kompensacyjnych środków prawnokarnych uzupełniona została analizą rozwiązań *stricto* odszkodowawczych, mających źródło w materialnym prawie cywilnym, ale realizowanych w procesie karnym. Stanowiło to punkt wyjścia dla dalszych rozważań zmierzających do oznaczenia istniejących między nimi podobieństw i różnic, a przede wszystkim ustalenia wzajemnej koegzystencji, w tym ich potencjalnej spójności. W obszarze tych zagadnień główny problem sprowadzał się do pytania o potrzebę ujednoczenia dotychczasowej dwutorowości odpowiedzialności za szkodę wyrządzoną przestępstwem na gruncie prawa karnego i cywilnego wobec widocznego zmniejszania się różnicowania środków, którymi w tym zakresie posługują się wskazane dziedziny prawa.

Wśród szczegółowych wątków zaprezentowano zagadnienie naprawienia szkody jako tzw. trzeciego toru w systemie następstw prawnych obok kar i środków zabezpieczających. Rzecz znamienna, że zagadnienie to szczególnie wyraz zyskało podczas analizy obowiązku naprawienia szkody jako środka karnego. Środek ten nadal budzi wiele wątpliwości interpretacyjnych, dotyczących jego prawnego charakteru i pełnionych funkcji. Wciąż jest on oceniany z perspektywy konstrukcji normatywnej stanowiącej swoiste połączenie sankcji cywilnoprawnej z reakcją karną. Skupienie uwagi na tej problematyce zrodziło też potrzebę odniesienia się do instytucji nawiązki orzekanej na rzecz pokrzywdzonego i wykazującej wiele

powiązań z obowiązkiem naprawienia szkody. Takie ujęcie pozwoliło ocenić kompensacyjną rolę nawiązki na tle środków *stricte* odszkodowawczych oraz ustalić, czy możliwe jest uznanie nawiązki za szczególnego rodzaju uzupełnienie środków zmierzających do naprawienia szkody.

Uważny wgląd w istotę kompensacji doprowadził do konieczności weryfikacji układu stworzonego na gruncie prawa karnego przez kompensacyjne środki prawnokarne, jak również te, które mają źródło w materialnym prawie cywilnym. Należało wszak zastanowić się, czy wprowadzenie naprawienia szkody w myśl reguł prawa karnego materialnego nie naruszyło funkcjonowania dotychczasowych konstrukcji sprowadzających się do rozpatrywania roszczeń majątkowych w ramach tzw. procesu adhezyjnego, jak również trybu zasądzenia odszkodowania z urzędu. Układ wzajemnych relacji konstrukcji cywilnoprawnych w procesie karnym, a także relacji pomiędzy nimi a środkami karnoprawnymi, stanowił kolejny obszar eksploracji. W dalszej perspektywie pojawiła się konieczność rozważenia, czy rzeczywiście nadal uzasadnione jest ich łączne utrzymywanie na gruncie kodeksu postępowania karnego.

Kompleksowe ujęcie analizowanej problematyki wymagało ponadto uwzględnienia zagadnień procesowych. Ich zakres tematyczny nawiązuje do form realizujących założenia koncepcji naprawczych, a także tych rozwiązań normatywnych, które pozwalają określić pozycję procesową pokrzywdzonego. Widoczne ogólnosystemowe tendencje do konsensualnego rozwiązywania konfliktu powstałego wskutek popełnienia przestępstwa sprzyjały ukazaniu złożoności tej problematyki z jednoczesnym oznaczeniem miejsca pokrzywdzonego w ramach przyjętych w tym przedmiocie rozwiązań. Zaznaczający wyraźną obecność w procesie karnym konsensualizm generuje pytania o zakres akceptacji porozumień procesowych na tle obowiązującej koncepcji ścigania przestępstw. Równolegle towarzyszą mu polemiki dotyczące modyfikacji sytuacji procesowej pokrzywdzonego i takiego kształtowania postępowania karnego, aby uwzględnione zostały jego prawnie chronione interesy, w tym przede wszystkim naprawienie szkody. Ustalenie zatem zakresu gwarancji procesowych pokrzywdzonego oraz określenie procesowych form naprawczych, służących rozwiązaniu konfliktu prawnego, stanowi w kontekście prowadzonych tu rozważań właściwe dopełnienie tematyczne zagadnień materialnoprawnych.

Uzupełnienie prezentowanych dociekań stanowi analiza zagadnienia naprawienia szkody wyrządzonej przestępstwem z perspektywy ostatniej fazy postępowania karnego, której założeniem jest realizacja celów karania

i kompensacji. Postępowanie wykonawcze, o którym mowa, ukazane zostało jako proces złożony, komplikujący się w momencie, gdy zobowiązany uchyla się od naprawienia szkody i następuje uruchomienie trybu przymusowego egzekwowania świadczeń. Na tym etapie dochodzi do zobrazowania konsekwencji wynikających z niewykonania obowiązku naprawienia szkody, jak również ustalenia, jak daleko sięgać mogą uprawnienia organu wykonawczego w zakresie modyfikacji zobowiązania do naprawienia szkody. Rozmaitość instytucji kompensacyjnych, choć stanowiąca walor z punktu widzenia interesów pokrzywdzonego, prowadzić może do powstania skomplikowanych sytuacji na płaszczyźnie postępowania wykonawczego w razie zbiegu tytułów egzekucyjnych. Pojawiające się zatem niebezpieczeństwo powstania dwóch tytułów wykonawczych związanych z zobowiązaniem wynikającym z tego samego zdarzenia faktycznego nasuwa pytanie o sposoby pokonywania trudności w tym zakresie i ocenę propozycji przepisów „antyкумуляcyjnych” eliminujących konkurencyjność środków o charakterze kompensacyjnym. Poszukiwanie odpowiedzi w tym przedmiocie nie należy jednak do zadań łatwych, wszak rozbudowywanie na gruncie zmieniających się kodyfikacji karnych instytucji służących rekompensowaniu szkody, a nadto możliwość uzyskania kompensacji na płaszczyźnie prawa cywilnego, pozwala na włączenie do „procesu” naprawienia szkody dwóch dziedzin prawa, cywilnego i karnego, ujawniających odrębności, dotyczące chociażby prawnego charakteru zobowiązań i skutków ich niewykonania. Na tle tych zagadnień interesująca pozostaje więc racjonalizacja rozwiązań ukierunkowanych na eliminowanie podwójnego orzekania odnośnie do tej samej szkody.

Odwołanie się do idei kompensacji w prawie karnym nie stanowi odkrycia czegoś, co nie byłoby wcześniej znane. Jednakże współczesna dyskusja o niej nabiera zupełnie nowego wymiaru, dotyczy bowiem fundamentalnych założeń modelu reakcji na przestępstwo i poprzedza dokonujące się w tym zakresie zmiany. Podjęta w niniejszej pracy próba kompleksowego spojrzenia od strony prawa karnego *sensu largo* na ten złożony, wieloaspektowy problem może uzupełnić i wzbogacić istniejący naukowy opis zagadnienia kompensacji szkód wyrządzonych przestępstwem, którego znaczenia nie sposób przecenić zarówno na poziomie stanowienia prawa, jak i orzekania.